

ВЪВЕДЕНИЕ

■ Възможно ли е любовта при социализма да има някаква особена характеристика, отличаваща това чувство от неговите проявления в други условия? Положителният отговор на този въпрос зависи от две презумпции: за историческия характер на чувствата и за социалната им конструираност. Първата е обект на консенсус поне от Норберт Елиас и неговия известен труд върху процеса на цивилизация¹, поставил началото на голям корпус от изследвания по история на емоциите през втората половина на XX век. Втората презумпция е в основата на социалния конструктивизъм, който (в своя „слаб“ или „умерен“ вариант) се интересува как обществата моделират, оформят, насърчават или ограничават едни или други чувства, как допускат или изключват тяхното изразяване. Следователно чувствата – или поне техните артикулации, за които със сигурност може да се твърди, че са достъпни за наблюдение – зависят от идеологиите, езика, културните практики, очакванията и моралните норми на съответната общност.

Темата за любовта при социализма е колкото интригуваща, толкова и рискована заради големите обещания, които съдържа, разнопосочните очаквания, които формира, и най-вече заради усещането за един нередуцируем остатък, който сякаш не може да бъде обхванат, още по-малко – обяснен от наличните подходи. Приемайки това предизвикателство, съставянето на подобен сборник се ръководи от скромната амбиция да очертае едно бяло петно в знанията за социализма и да предложи възможни изследователски перспективи към него.²

¹ Елиас, Норберт. Относно процеса на цивилизация. Социогенетични и психогенетични изследвания. Т. I и II. София: Атика 1999 и 2000. Във връзка с това заслужава да се отбележи и статията на Люсиен Февр от 1941 г. с призив към историците да насочат внимание към емоциите в минали епохи – по всяка вероятност предизвикана от успешните стратегии на нацистите за емоционална мобилизация. Febvre, Lucien. La sensibilité et l'histoire: Comment reconstituer la vie affective d'autrefois? – In: *Annales d'histoire sociale* 3 (1941), pp. 5 – 20. По-подробно за нея вж. в Rosenwein, Barbara. Worrying about Emotions in History. Review Essay. – In: *The American Historical Review*, vol. 17, no. 3 (June 2002), pp. 821 – 845.

² Този сборник допълва поредицата колективни трудове, посветени на екзистенциалните политики при социализма. Вж. Колева, Даниела и Иван Еленков (съст.). Детството при социализма. Политически, институционални и биографични перспективи. София: ЦАИ/Рива 2010; Колева, Даниела (съст.). Смъртта при социализма. Героика и постгероика. София: ЦАИ/Рива 2013.

Независимо от подхода, който би могъл да визираща любовта като дискурс (следвайки Фуко), като практика (следвайки Бурдийо) или другояче, тази тема пресича поне три изследователски полета, на свой ред препокриващи се в различни конфигурации. Първото е по-общата тема за емоциите в политиката, която се оформя с признаването на значението на чувствата за създаване на т.нар. афективни общности. Доколкото емоциите са свързани със споделени ценности, основаната на тях афективна общност има потенциал да легитимира и укрепи политическата общност. Както отбелязва Марта Нъсбаум: „всички политически принципи, както добрите, така и лошите, се нуждаят от емоционална подкрепа, която да осигури стабилността им във времето“.³ Чувствата, насочени към класата, народа, нацията и техните каузи, са незаменимо средство за достигане на емоционалния интензитет, необходим за всяка мобилизация и саможертва. Оттук и вездесъщата метафора за сърцето⁴ – органа, асоцииран с чувствата и особено с любовта, – която предполага квазибиологическа свързаност, не само най-съкровена, но и неизменна. Независимо от конкретния режим, който провежда такава политика, стремежът към лична ангажираност с неговите каузи е по същество модерна стратегия на субективация. Това е част от емотивната идентификация със символи, която играе важна роля в дискурсивното конструиране на общност, а вероятно и в политическия процес изобщо. В рамките на това тематично поле въпросът е за „психологическото инженерство“ – степента на колонизация на жизнения свят чрез налагане на своеобразна емоционална нормативност и постигане на емоционално ангажиране, което да поддържа етоса на обществена активност.⁵ Въпросът тук е как официалните дискурси се опитват да овладеят сферата на емоциите и съответно как по този начин успяват (или не) да повлияят върху субективността. Разгледана в различни перспективи, тази тема е централна за Раева, Тенев и Христов, отделни аспекти са визирани от Дечева, Александрова и Гълъбова.

Другото тематично поле е очертано от обичайното противопоставяне на частно и публично и съответно хипотезата за частното като убежище на традиционни модели или като потенциален локус на съпротива в условията на

³ Nussbaum, Martha. *Political Emotions: Why Love Matters for Justice*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press 2013, pp. 2 – 3.

⁴ Вж. Бела, Роберт и др. *Навици на сърцето*. София: Критика и хуманизъм, 1995.

⁵ За любовта към нацията на примера на социалистическа Румъния вж. Verdery, Katherine. *From Parent-state to Family Patriarchs: Gender and Nation in Contemporary Eastern Europe*. – In: *East European Politics and Societies*, vol. 8, no. 2, Spring 1994, pp. 225 – 255 (243 – 250).

тоталитарните режими (в частност комунистическия).⁶ Носител на моралните норми в социалистическото общество по дефиниция е колективът, а не индивидът. Одобрението или неодобрението от групата е мощно средство за емоционално и нравствено дисциплиниране. И ако контролът от страна на колектива е налице и в предишни периоди, при социализма той се осъществява в името на утопична цел и в условията на постоянни мобилизации. Въпреки социалната природа на личните чувства обаче фокусирането върху тях предполага издигане на личното осъществяване над служенето на обществото, което е потенциално опасно. В него се крие бацилът на дисидентството: чувствата могат да станат източник на смисъл за индивидуалното съществуване, който да измести Големия смисъл. Тази опасност произтича от обстоятелството, че социализмът така и не успява да изработи позитивна идея за частната сфера, в която би могла да се зароди и укрепи идея за Аза. Поради това субективността, Азът се явява едновременно проблем и политически проект, изискващ немалка дискурсивна енергия. Посоката на тази енергия е към своеобразна „експроприация“⁷ на интимността, отнемането ѝ от частната сфера и включването ѝ в „нормалната биография“ на социалистическите хора. Това обаче трябва да се случи без допускане на „буржоазна“ сантименталност. Така единственият начин, по който любовта може да бъде част от легитимен жизнен път, се оказва именно бракът като институцията, в която държавното регулиране и нормализацията на интимността действат в синхрон, за да свържат желанията на индивидите с целите на обществото. Вероятно оттук произтича квазисакралността на любовта и в частност сексуалността в брака. Наративът на романтичната любов остава нормативно брачен, т.е. приложим не към какви да е влюбени/любовници, а към (бъдещи) съпрузи. Любовта, поне брачната, се свързва с духовна извисеност и чувствителност – вечни добродетели, никак не чужди на новия социалистически човек (вж. Гълъбова). Аурата на святост около брачната любов я де-еротизира, докато еротично натоварената любов/сексуалност, която не е свързана с брака, се оказва табуизирана като пошла и профанна. Тези теми са разработени в различни регистри от Пенчев и Господинов (съответно за художествената литература и популярната полова просвета), както и от Груев и Праматароф-Хамбургер, които

⁶ Следвайки феминистката критика на разделението частно – публично изобщо, тази хипотеза се поставя под съмнение в редица исторически и антропологически проучвания от последните години. Вж. например **Zimmerman**, Susan. Gender Regime and Gender Struggle in Hungarian State Socialism. – In: *Aspasia*, vol. 4, 2010, pp. 1 – 24 (18).

⁷ **Havelková**, Hana and Libora **Oates-Indruchová**, eds. The Politics of Gender Culture under State Socialism: An Expropriated Voice. London and New York: Routledge, 2014, p. 10.

отправят поглед към практиките, информирани от представите за „низшите“ видове любов.

Накрая, но не по значение, темата за любовта насочва към дискурсите и политиките по отношение на пола – област, която далеч надхвърля въпроса за „положението на жените“ при социализма. За сложността на тази материя свидетелстват различните гледни точки, вариращи от тезата за амбивалентността на социалистическата еманципация до твърденията за разрушаването на половия ред в страните от Източния блок (макар и последвано от обратни процеси след първите десетилетия на режимите в тези страни).⁸ Перспективата, поставяща в центъра любовта, дава възможност за насочване на вниманието към различните социални актьори, които участват в дефинирането на „културата на пола“⁹, както и на това, което Р. Конъл нарича „полов режим“ („gender regime“).¹⁰ Еманципацията на индивидите от традиционните общности и особено участието на жените в труд срещу заплащане (и като реалност, и като очакване) действително променят отношенията между половете в немалка степен, поне на нивото на образците: интимността се индивидуализира, романтичната любов се оценностява, макар и по-скоро в рамките на популярната култура, отколкото на идеологията. Неслучайно редица автори в този том се съсредоточават именно върху масовата периодика. Но и в популярната култура (Александров), и във „високите“ образци (Александрова) традиционният културен комплекс на добродетелната женственост непротиворечиво съжителства с революционната реторика и обраства с елементи от новото идеологическо въображаемо, закрепващи консерватизма на общественото мнение. Въпреки че високо прокламира новите роли на жените и мъжете, социалистическата еманципация трудно (ако изобщо) допуска рефлексивност по отношение на пола. Фокусът върху преживяването и „отиграването“ на половия ред във всекидневни практики не измества, нито омаловажава всеобемащата рамка на идеологията и властта. Напротив, според

⁸ Вж. например дискусията в първия брой на международното списание *Аспазия*: Forum: Is 'Communist Feminism' a Contradictio in Terminis? *Aspasia*. – In: *The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern Women's and Gender History*, vol. 1, 2007, pp. 197 – 246.

⁹ Havelková, Hana and Libora Oates-Indruchová, eds. *The Politics of Gender Culture...*

¹⁰ Connell, R. W. *The State, Gender, and Sexual Politics, Theory and Society*, vol. 19, no. 5, Oct. 1990, pp. 507 – 544 (526). Половият режим се състои от три компонента: разделението на труда в държавния апарат, структурата на властта и структурата на катексиса, т.е. полово-специфичните модели на емоционално отношение към политическите авторитети. Вж. също приспособяването на това понятие към изследването на политиките на комунистическите режими по отношение на пола във: Verdery, Katherine *From Parent-state...*

тезите на Гончарова и Вуков свободата и агентността, проявяващи се в писмата на читателите до редакциите на младежки списания, са по-скоро илюзорни, доколкото са канализирани в зададените идеологически рамки с помощта на различни експертни общности (журналисти, редактори, общественици), натоварени с ролята на посредници между политическите цели и всекидневния опит. В крайна сметка признаването, приемането и включването на любовта (и по-общо чувствата) в публични дискурси създават възможност да бъде формулирано и контролирано самото определение на понятието.

В първата част на книгата са събрани изследвания на конструирането на социалистическа образцовост, т.е. онзи комплекс от добродетели, достойни за възхищение и подражание, които трябва да служат като ориентири на социалистическите граждани, особено младите. Образците може да бъдат както героизирани исторически личности (като борците за свобода), така и такива от съвременното (като героите на труда) или персонажи от литературата или митологията. Фабрикуването на образцовост следва особена драматургия, подчиняваща интимното чувство на общностните потребности и повелите на историята. Това е фокусът на изследването на Виолета Дечева, която разглежда темата за любовта в българската драма и театър до края 60-те години на XX век – периода, в който се формират образци за представянето на любовта към Родината и Партията, към народа и свободата, както и за интерпретирането на класически любовни сюжети. Дечева проследява връзката между жанра, сюжета и идеологическите норми, за да установи не само *какво* допуска идеологическият канон в театралния репертоар, но и *как* се артикулира темата за любовта; не само новите сюжети, но и новите сценични езици, на които те се изговарят. Въпреки фокуса си върху театъра статията повече или по-малко очертава диапазона на присъствие на темите за любовта в социалистическата публичност.

Надежда Александрова разгръща една от тези теми, като разглежда конструирането на образи на жени героини чрез любовта им към техни съратници и предводители в борбата. Нейната задача е да установи как изборът на жанра и присъствието на любовна история в сюжета стават част от механизмите за постигане на образцовост, и какво отношение има това към пола. Конкретният пример са биографичните текстове за комунистическата деятелка Ана Вентура (1925 – 1944), създадени от писателя Салис Таджер. Авторката демаскира характерни образотворчески тактики, прилагани по отношение на жените революционерки, за да ги героизират като влюбени, верни и безстрашни. Така сферата на интимното е префункционализирана и подчинена на историческата обстановка и идеологическите задачи на биографичните текстове.

Изследването на Биляна Раева върху индустриалната култура по време на социализма е съсредоточено върху Металургичния комбинат „Кремиковци“. Използвайки богата изворова база (документи от архива на профсъюзната, партийната и комсомолската организация, интервюта с бивши работници и др.), авторката разглежда темата за емоционалната връзка с предприятието и професията. Любовта към труда и възпитаването на „патриотизъм към предприятието“ се оказват част от комунистическите добродетели, които следва да притежава „новият човек“. Съпоставяйки идеализма на първото поколение работници с прагматизма на по-младите, Раева анализира похватите на създаване на новия трудов етос в контекста на проблемите с условията на труд, жилищната криза, недостатъчната квалификация, ограничените възможности за кариерно развитие и т.н. Изводът за несъстоятелната се приемственост между поколенията сигнализира неуспеха на проекта за превод на идеите в емоции.

Гълъбова се занимава с друг аспект на образцовостта – по отношение на семейната любов. Случаят на околосветските пътешественици Дончо и Юлия Папазови е изключителен, а не типичен, но тъкмо затова позволява на авторката да разкрие ролята, която идеологическият дискурс за съпругеската любов и социалистическото семейство играе при конструирането на медийните разкази за Папазови като една гранична образцовост. Този публичен образ, поддържан и от научните публикации за експедициите, и от репортажите, и от интервютата с двамата мореплаватели, се оказва като цяло възпроизведен в техните самоописания и размишления в дневниковите записи. Именно темата за любовта обаче е топосът, в който стерилният разказ за „смесения екипаж“ се оказва пробит от осмислянето на личния опит.

Авторите от втората част на книгата се интересуват от образите на любовта в популярната култура. Разгледани са явления като епистоларното приятелство, фенството, потребителското прелъстяване, уловени в три списания от периода: литературното средношколско списание *Родна реч*, *Младеж* (издавано от ЦК на ДКМС) и *Отечество* (орган на Националния съвет на Отечествения фронт).

Николай Вуков проследява развитието на рубриките за писма на читатели в сп. *Младеж* и появата на темата за любовта от края на 60-те години насетне в отговор на нестихващ читателски интерес. Авторът обръща внимание на смисловите рамки на тази поява, зададени от идеологическите интерпретации и от връзката с темата за брака и семейството и за обществената отговорност на младите. Отбелязвайки илюзията за участие и споделяне, която очевидно катализира активността на читателите, Вуков очертава конвенциите за социална приемливост и възпроизвеждането на публичния език в интимното говорене на младежите. Това му дава основание да определи епистоларните приятелства не

просто като мода, а като порив за запълване на съществени празноти в социалния свят.

Галина Гончарова засреща два прочита на писмата от момичета, съхранени в личния архив на младия поет Калин Янакиев: „фенския“, позволяващ паралели със западната популярна култура, и един друг, който разкрива идеологическия контрол върху предполагаемите фенски идентичности. Епистоларното възхищение, преклонение, флиртуване с младата поетична „звезда“ са поставени в контекста на идеологическите и следващите ги експертни дискурси за социалистическата „висока култура на потреблението“, която нормализира и „прокълнатите поети“, и техните ревностни поклонници.

Статията на Ивайло Александров развива по-нататък темата за потреблението, като я свързва с нееднозначните политики на режима към жените. Той прочита темата за любовта през опозицията публично – интимно, проследявайки динамиката на женските образи в рекламите, поместени в сп. *Отечество* (орган на Националния съвет на Отечествения фронт), в контекста на усилията на режима да задоволи „все по-пълно“ нарастващите потребности на гражданите и същевременно да формира у тях правилните потребности. Регистрираните трансформации от публично към интимно, от представяне в работна среда към акцент върху почивката и развлеченията, както и видимите западни влияния върху модата и рекламата от разглеждания период водят към извода за провал на въпросните усилия.

Темата за еротиката, централна в третата част на книгата, е въведена от Бойко Пенчев върху материал от (предимно) исторически романи от периода след 1956 г. Доколкото марксистката литературна критика проявява болезнена чувствителност към еротиката като проява на буржоазното „биологично“ схващане за човека, нейното присъствие в художествената проза е белязано от интригуваща нееднозначност. Авторът се интересува от начините на опитомяване на тази тема, която трудно се поддава на идеологическа обработка и съгласуване с големия разказ на социализма. Това на свой ред прави нейното позитивно присъствие в литературата твърде проблематично. Пенчев проследява различни стратегии за вместване на сексуалното в социално приемливи рамки, например подчиняването на еротиката на традиционни морални общности, като семейната, родовата и етнонационалната, както и привнасянето на „духовност“, което следва да постигне извисена абстрактна женственост и еротичност.

Обръщайки поглед към всекидневието, Георги Господинов повдига въпроса за дефицита на еротическо и в частност за липсата на език, на който да се говори за секс. Паралелите със „свенливия реализъм“ на предишната епоха и с нацисткото заклеимяване на „моралното разложение“ (отекващо неведнъж в

документи на режима в НРБ) създават контекста на съсредоточаването върху полово-възпитателните усилия на вече зрелия социализъм, тромаво маневриращи между идеологическите императиви и медикализацията на сексуалността (а оттук – и преекспонирането на „смущенията“ и отклоненията). Обект на анализ е издадената през 1979 г. *Мъжът и жената интимно* – книга, за чието място в библиотеките на българските семейства свидетелстват цитираните под линия постинги от 2008 г.

Следващите два текста в тази част напускат терена на възпитателните въздействия и се обръщат към техники на директно дисциплиниране. Михаил Груев се занимава с непроучената тема за проституцията в социалистическа България. Въпреки че изследването му не отива по-далеч от 60-те години на XX век, в него вече ясно е очертана основната тенденция, която ще продължи до самия край на режима: след краха на първоначалните опити за изкореняване на платената любов и възпитаване на „новия човек“ режимът в лицето на своите функционери в органите на реда и сигурността се възползва от нея както за оперативни цели, така и за собствено удоволствие (доколкото става ясно, без заплащане).

Текстът на Вивиан Праматароф-Хамбургер представя необичаен ракурс върху темата. Авторката разсъждава върху собствения си опит като гинеколожка в Окръжната болница в Бургас през 80-те години. Смущението и срамът на младата лекарка при сблъсъка ѝ с отношението към жените, прекъсващи бременността си по свое желание, са осмислени през тезата на Хана Аренд за баналността на злото и известния експеримент на Милграм за подчинението на авторитета, който подкрепя тази теза.

Накрая, Дарин Тенев и Тодор Христов предлагат два прочита на един и същи казус: конфликт между учител и ученички в едно провинциално средно училище през 60-те години, предизвикан от поведението на учителя към ученичка, която пишела любовно писмо по време на урок. След детайлен анализ на езика на дневниковия запис Тенев, вдъхновен от Лакан, фокусира вниманието си върху отношението към авторитетите и интерпретира случая като неразпознаване от субекта на символната верига, която го е конституирала. Анализът опира в парадокса на едновременно изразяване и обезличаване на желанието, едновременно необходимост и невъзможност на тайната. Христов от своя страна се опира на ранномодерната теория на правото (Гроций), за да определи правото на любов като несъвършено (в смисъл некодифицируемо) и оттук – да разгледа случая като артикулиране на това право от страна на ученичките в спора с техния учител.

Както може да се очаква от колективен труд като този, един от резултатите е мозайката от теми и подходи, която картографира полето и набелязва разнопосочни маршрути през него. Наред с това обаче текстовете, събрани между кориците на книгата, имат и по-амбициозна обща цел – да покажат как усилията за директно психологическо инженерство биват модифицирани и пренасочвани не само от пасивни съпротиви или браконьерски (в смисъла на Серто) тактики, но и от фактори вътре в самата система. Те отказват да я разглеждат като недиференцирана и се насочват към особения характер на конкретни стратегии и към конкретните условия, които ги канализират или отклоняват от първоначалния им замисъл. Така „системата“ се разпада на различни агенти със свои интереси и приоритети, които все пак заедно (във взаимодействие или противодействие) създават сложната реалност на реалния социализъм и нееднозначното ситуиране на чувствата в нея.

Даниела Колева